

ФАНТАСТИКАТА В ДНЕСНИЯ БЪЛГАРСКИ РОМАН: ОТ СОЦИАЛНОТО ДЕЙСТВИЕ КЪМ ЕКСПЕРИМЕНТА НА СЮЖЕТА И СЛОВОТО

Мая Горчева

*УниБИТ (Университет по библиотекознание и
информационни технологии, България)*

FANTASTIC AND SCIENCE FICTION IN CONTEMPORARY
BULGARIAN NOVEL: FROM SOCIAL ACTION TOWARDS
NARRATIVE AND LINGUISTIC EXPERIMENT

Maya Gorcheva

*UNIBIT (University of Library Studies and Information
Technologies, Bulgaria)*

ORCID ID: 0000-0002-4526-6799

E-mail: mayagorcheva@abv.bg

Abstract: Nowadays we have several freshly published Bulgarian novels that cross over genre boundaries. On one hand, science fiction or dystopia supply narrative models to mainstream authors and on the other, the writing framed by the genre brings into play narrative techniques or motives established in the literary canon. On one hand, futuristic visions infuse action and exciting events in the narration, and on the other, dystopian novels elaborate some distinguished motives as that of dream, *doppelgänger*, book and library. The paper focuses on recent works by Yancho Cholakov, Vladimir Poleganov, Momchil Nikolov, Alek Popov, Vassil Georgiev, Radoslav Parushev, Bogdan Rusev, Agop Melkonyan, etc.

Keywords: fantastic literature, Science fiction, dystopia, novel, motives of dream, *doppelgänger*, the book and library

Резюме: Във фокуса на внимание са български романи от последните десетилетия, при които може да се наблюдава заличаването на жанровите разделения. Модели, характерни за жанра на фантастиката и дистопията, влизат в повествователните стратегии на редица романи извън фантастиката, а романите от жанра на фантастиката усвояват мотиви, разработени в каноничната литература, като мотивите за съня или двойника. Визиите за бъдещото общество инжектират повествованието с по-висока динамика и повишена събитийност. Обект на наблюдение е прозата на Янчо Чолаков, Владимир Полеганов, Момчил Николов, Васил Георгиев, Радослав Парушев, Богдан Русев, Азоп Мелконян, и др.

Ключови думи: фантастика, научна фантастика, дистопия, роман, мотиви за съня, двойника, библиотеката

Толкова много станаха българските романи с фантастични сюжети или ненадейни фантастични отскоци от реалистичния ход, че замислената за конференцията тема се оказа далеч по-обширна.¹ До неотдавна фантастиката оставаше извън литературно-критическите обзори. Например в представителната за оценката на актуалната книжна продукция книга „Романология ли?“ на Младен Влашки от 2014 г. жанрът е поставен в един ред с други замръзнали в жанровото клише групи романи, смятани за масово и тривиално четиво, като приключенски, любовни, порнографски, или криминални и трилъри (срв. Влашки 2014: 12, 23 – 24). През 2017 г. жанрът на научната фантастика бе изваден пред скоба с авторитета на раздадените награди: за „Последната територия“ на Момчил Николов – „Роман на годината“ на фонд 13 века България и награда „Перото“ в категорията проза; за „Другият сън“ на Владимир Полеганов – награда „Хеликон“. Пробиът на фантастика влезе във фокуса на критическия инте-

¹ Тук е отпечатана съкратена част на изследването.

рес², а за наместването на литературните категории съдействаха и анализите на самите автори фантасти (срв. Чолаков 2018, Полеганов 2019).

Доскоро пренебрежително отпращана към жанровата литература, фантастиката завзе централни територии в конципирането на романовото повествование, а от друга страна, при романите, отнасяни към фантастиката, доста от предположенията клишета и форми на жанра липсват, за сметка на въдворяването на христоматийни образци на високата литература. Заличаването на жанровите разделения разглежда Огнян Сапарев в изследването „Фантастиката като литература“ от 1990 г. и го определя феномена като „реакция срещу автоматизирането на жанровите структури в историческия процес“ (Сапарев 1990: 14).³ Научната фантастика инжектира в т.нар. от автора „амбициозна литература“ събитийност и възвръща правата на сюжетиката. В наше време на нова сметка Александър Къосев обяснява интереса към дистопиите с това, че задоволяват „наративния глад“, следствие на отказа от всевалидните „големи“ разкази.

² Съвсем наскоро се състоя конференцията „Новите утопии“, 6-9 декември 2018 <<http://culturecenter-su.org/?p=8827>>, в рамките на която се проведе Кръгла маса „Дистопиите в България“ с участието на Васил Георгиев, Александър Белтов, Чавдар Парушев и Александър Къосев.

Мощна подкрепа на интереса към смятаните за „декласирани продукции“ на жанра даде завръщането на интереса към диаволизма в българската литературна история, смятан за предтеча на националната ни традиция в научната фантастика, с конференция и издаден след това сборник „Гласовете на българския модернизъм“ (Гласовете... 2018).

³ Като пример за сливането на фантастичния жанр с общолитературните критерии критикът посочва „сюрреалистичната новела“ „Греховно и неприкосновено“ от Азоп Мелконян (1983). В този междинен жанров регистър е и романът му „Смърт в раковината“ (1994).

И все пак, на първо място срещу изваждането на фантастиката от представата за литература противобоейства съществуващата практика в отбългарски мащаби, и то при водещи имена от световните литератури като Кърт Вонегът, Томас Пинчън, Виктор Пелевин и Владимир Сорокин, Мишел Уелбек. Това обаче съсем не е новопородена тенденция. С по-задна дата пример може да са фантастично-абсурдните сюжети на Ф. М. Достоевски („Двойник“, „Крокодил“). А въздигнатият в култ за постмодерното писане Х. Л. Борхес съсем директно поставя пред това писане епитета „фантастично“, например в митичната *Anglo-American Encyclopedia* е отбелязано, че литературата на Укбар има фантастичен характер („Глъон, Укбар, *Orbis Tertius*“).

Жанрът научна фантастика отдавна е легитимизиран и като социокултурно явление, доколкото върви редом със социологията на книгата, с измерими показатели в читателските интереси или в книгоиздаването като тиражи, поредици, бестселъри, читателски групи и т.н. В социален контекст е и забележката на Хана Арент за значението на популярния жанр „като проводник на масовите чувства и масовите желания“ (Арент 1997: 25). Социалната значимост на фантастиката личи и в два достатъчно популярни примера от иначе твърде бедната българска традиция в жанра, именно директното изобличение към управляващите режими в два социално-политически експеримента, каквито са разказът „Това се случи в Лампадефория“ от Светослав Минков (1934) и романът „Чайки далеч от брега“ от Евгени Кузманов (1983).

В началото на ХХI век като че ли българските автори бързат да наваксам този пропуск на отсъстващи социално действени фантастични сюжети. Утопичната визия е заявена в заглавието „Проект Достоевски“ на Радослав Парушев (Сиела, 2009) и това е литературата.

Но ако социалната философия ражда утопии, фикционалните разкази ги развенчават в дистопии. Умело използване на техники от научната фантастика, наред със социално визионерство, демонстрира Васил Георгиев в романите „Апарат“ (Сиела, 2013) и „Екс орбита“ (Хермес, 2016). С директен прицел към недалечното българско партийно-униформено минало е нелепо-неистовата „брутална приказка“ „Пумпал“ на Владислав Тодоров (Колибри, 2017). Могат да се изброят още имената на достатъчно авторитетни автори като Владимир Левчев с „2084“ (Жанет 45, 2009) и Петър Денчев с „Тухото слънце“ (Жанет 45, 2012), ако и опитите им за социална антиутопия да не са много впечатляващи. Макар тези романи да не се възприемат от читателите, а и от подредбата по книжарските щандове или библиотечните рафтове като принадлежащи към научната фантастика, повествованието им изземва конвенции и похвати, приписвани на жанра на SciFi, тоест можем да ги обособим като група на романи, „междинни“ между експериментално литературно и жанрово писане.

Към социалната онтология на жанровата промяна можем да тръгнем от две категории, които развива Хана Арендт в контекста на „Човешката ситуация“ от далечната 1958-ма година. Тя противопоставя „поведението“ – доминиращ принцип на колективния живот – и редките, нарушаващи статуквото „действия“ (срв. Арендт 1997: 55). Повествованието в каноните на SciFi въвежда действието без филтъра на психологическите мотивировки. Същевременно, в обратен ред научната фантастика „прихваща“ от литературната традиция различни фигури на разказвача, включително аз-повествованието и други техники за предаване на самосъзнанието на аза, например в романа „Другият сън“ на Владимир Полеганов времето на аз-разказвача тече бавно, през мислите и състоянията му, в противовес на „бързото писане“.

Сюжетът в тези романи, подобно на научната фантастика, тръгва от една въображаема ситуация и по законите на играта повествованието конструира свят в параметрите, зададени от тази ситуация. Така да се каже, жанрът радикализира фикционалното начало, на което стъпва и литературата. „Мисловният експеримент“ като генеративна матрица на жанра се превръща в експерименталност на жанра и поражда експерименти в конципирането на фикцията: фантастичният сюжет задейства нов художествен език.

Своеобразна лаборатория, в която се дестилира тази „междинна“ поетика на романа извън жанровите разделения, е писането на Янчо Чолаков.⁴ Авторът експериментира с най-различни жанрови форми: митологичен разказ, псевдоисторическа възстановка и ухрония, криминална интрига, импресия, лирически ритуален монолог, апокалиптична визия, стилизация по образа на апокрифа, анекдот, киносценарий и т.н., до минималистични форми от фрагменти („Фрагментарна книга. Фабули и мисли“) по образа на притчите и ескизите на Франц Кафка и списъци на заглавия. Обратно на предположената жанрова яснота (и скука) по това жанрово наоряване, писателят стои далеч от представата за фантастиката като замръзнала в жанровото клише литература. Творчеството на Янчо Чолаков отдавна е класифицирано в „чекмеджето“ на родния фендъм, макар и сюжетите на повечето му творби да са твърде далеч от каталога на научноф-

⁴ Неговите разкази, новели и роман са поместени в книгите: „Историята на Самотния редник“. Бургас: Офир, 1995; „Митове за овъгления мрак. Фантастични разкази и повести“. София: Аргус, 2006; „Запали свещ на дявола. Роман в жанра фолкпънк“. София: Аргус, 2009; „Упражнения по безсмъртно писане. Сборник повести и разкази“. Бургас: Офир, 2009; „Дванайсет разбойници. Откъс от роман“. – Море, кн. 1, 2012, 137 – 156; „Целият свят в ръцете. Сборник повести и разкази“. Бургас: Офир, 2014.

антастичните теми. Още от „История на Самотния Редник“ (1995) той двустранно атакува жанра, подлагайки на изпитание и отмествайки границите му, събуждайки нови лексикални потенцици на езика: от една страна, като свръхстарателно спазва конвенциите на избраната жанрова форма, а от друга, като ги изпълва със съвсем различни теми.

Тази ранна новела е изградена върху повествователния експеримент да се пренапише Троянският цикъл като сражение на „хтонически хоплити“, в което мястото на епическите герои заемат мутирални членестоноги. Извън и паралелно с битката се разгръща противопоставянето на човешкия свят, затворен в класическото изкуство, и неугържимата военна стихия на новите господари на земята. Разказът съживява и изиграва наново Омировия епос, сътворявайки в епически стил композити като „мравколъв“ или „мракотъдри дракоскорпиони“, възпроизвеждайки Омирови формули като: „раздели се с душата“, „Лаоген нямаше никога да остарее“, „Лъвската глава обнажи изплезения железен език на гладното си оръжие“ (33). Освен това епизодите от Троянския цикъл са преразказани според варианти, използвани в древнокитайската новелистика, изкушен читател на която е самият автор. Впечатляващо постижение на този повествователен експеримент е „сериозният“ режим на транспозицията на архитекста и угържането на интертекстуалните отношения, прицелени не в бурлеската или снизбящата пародия, а в изследването на самата повествователна техника. Повествованието съдържа и пласт метанаблюдение на експеримента, режисиран от писателя, а именно превръщането на разказа и зрелището в писмо: „Скорпионожената наблюдаваше съсредоточено маневрите на войсковите подразделения, както се гледа игра; като че ли армейските единици бяха линеарни буквени знаци, които се събираха и разделяха, и непрекъс-

нато се подреждаха по неподражаем начин върху пергаментовите страници на Максимална книга“ (с. 39).

Античната митология присъства и в други сюжети на писателя. Горгоната се превъплътява във василиск, който е митологичният извършител на убийствата, разследвани подобно на съвременната криминална история от Хайгер и двамата му помощници в „Рикошет“ (от „Митове за овъгления мрак“, 2006), с втора публикация като „Престрелка“ (от „Упражнения по безсмъртно писане“, 2009). И двете заглавия са своеобразни метафори на отражението на митологичния образ в криминалната интрига, на митология и съвременност, на съществуването и съвместяването им.

Различни митологии и различни хронологии, наред с множество литературни жанрове и разнообразни стилове на съвременния български език, се наслаждават и съжителстват в романа антиутопия „Запали свещ на дявола“ (София: Аргус, 2009). Романът е стилистичен експеримент, тъй като е изграден в аз-повествование, но в несвидетелското наклонение на минало неопределено време.⁵ Антиутопичното е изиграно с пълното разфокусиране между разказ и семантика/функционалност на глаголното време, сякаш това е разказ на двойника на разказвача – братът, заспал непробуден сън, през цялото време спящ и безсловесен, копие на юнака от вълшебната приказка, който измамва всички с привидната си непригодност. Затова, ако има въобразена логика, която да нормализира фикционалния свят, тя е постулирана от някаква неведома митологична праустроеност и подреденост на света, но за сметка на това, с развързката светът се завръща в изначалния хаос.

Действието, върху което се гради фантастичният разказ, е обрасло със слово, трепти от рикошетите

⁵ Коментар на романа, който отлично представя отделни елементи, но въпреки не ги приема безрезервно, е даден при Влашки 2014: 64.

на митологеми и фактологичен разказ, променя смисъла си с превъплъщенията на стиловете. Ако изграждането на въображаемия свят е повествователен експеримент, той получава измеримо изражение в сътворяването на нов език, нов стил и своеобразни типови образи и ситуации. В поетиката на романа тази нова специфика е открояена със словоизобилие и излишества, отричайки с това чистата си функционалност и полезност за разказване и изчерпване на интригата. С истинска наслада, но и с предварителна изследователска работа върху обширни теоретични масиви, са възсъздадени сънищата, населили „Последната територия“ на Момчил Николов (Суела, 2016). Също така романът задава и ретроспективното си четене като знак от бъдещето, изпратен на предходниците разказ вестител на идещата митология.

Друга специфика е ерудитското овладяване на темата и изграждането на сюжета върху интелектуалното начало, превърнато в „машина за разказване“. Оттук тръгва и отличителната интертекстуалност в конципирането на разказите. Такава литературна компетентност демонстрират редица класически текстове на научната фантастика, както знаем от примера на романа „Уибробия“ на Емил Манов (1975): акостирането на това изобретено от българската литература пространство е и прочит, и пренаписване на романа на Джонатан Суифт, и то на непрогледната мизантропия на четвъртото пътешествие до разумната утопия на човекоконете, хоинъмите.

Свърхценността на литературата като алтернатива на реалността е заявена в заглавието на романа „Проект Достоевски“ на Радослав Парушев, докато в „Екс орбита“ на Васил Георгиев е подложена на иронично дружелюбно надсмиване. Един от централните герои в „Последната територия“ на Момчил Николов е „успешен рекламист и нереализиран, но способен писа-

мел“. Други обаче пишат Enciclopedia de la Belle Epoque: терминът Бел епок, от стилово и хронологически контекстуализиран, става име на пространството на сънищата, знак за загубения свят на хармония. Най-грижливо прикрити, а и най-многобройни, изглеждат цитатите при Янчо Чолаков, навярно оставащи неуловими и при най-внимателен прочит. Бароковата „многотия“ от образи и тяхното натрупване неугържимо напомня нулевата информативност на раблезианските списъци или загадъчното фигурално изобилие в някоя от картините на Йеронимус Бош. Обратни са естетическите образци за повествованието на „Другият сън“, изградено по строгия канон на минимализма и архитектурната масивност на формите.

Централен образ в тези „междинни“ романи е сънят: в романа „Запалѝ свещ на дявола“ братът на разказвача спи през всички битки и обрати, но тъкмо той решава съдбата на света; към реалността на съня сочи заглавието на романа на Владимир Полеганов „Другият сън“; сънят е често използван мотив и в разказите от по-ранния му сборник „Деконструкцията на Томас С.“ (УИ, 2013); сънувачите населяват новелата „Племена“, втората част от романа „Думите“ на Богдан Русев (Обсидиан, 2012), и изплитат мрежа на паралелна реалност. В „Последната територия“ на Момчил Николов (Сиела, 2017) сънищата са утопично завръщане към същинското битие и желаното бъдеще – в „сънните матрици“ раснат лаврите на бъдещото човечество. Същевременно това е жестоката дистопия на изгубилия въображението си свят. Янчо Чолаков, с епиграф от Густав Майринк и разказа „Обезлюденият“, насочва към генеалогията на образа на съня в диаволичното повествование.⁶

⁶Епиграфът гласи: „... хората мислят, че се пробуждат от сън. Те не знаят, че са станали жертва на чувствата си и плячка на един нов,

Отново с диаболистично потекло е образът на двойника, събиращ ведно ужаса от неведомата двойна природа на аза и осъзнаването на разкъсаната му цялост. Той е използван в няколко епизода от романовото повествование на Полеганов, наред с други характерни за диаболизма теми: огледалото, името, лудостта. Същевременно и този роман е ясно заявен стилистичен експеримент, изграден като монолог на един гъх, без нито един отстъп и сегментиране на разказа. Удвояването на аза в романа „Запалѝ свещ на дявола“ на Янчо Чолаков, от друга страна, се мотивира с митологичната близка двойка.

Книгата и библиотеката – още една от емблематичните теми на Х. А. Борхес – са открити като самодостатъчна и самопостулирана ценност: в „История на Самотния редник“ на Янчо Чолаков, унищожението на библиотеката е крайната точка в разорението на Къщата на статуите, настъпило след победата на хтоническите твари; героят разказвач в „Другият сън“ на Владимир Полеганов има за задача да пренесе книгите и, този път обратно, да отвори нова библиотека, при чието подреждане се събира с бъдещата си жена. А Овалната библиотека в секретната централа на Пумпала в романа на Владислав Тодоров е най-голямото книгохранилище на полуострова.

Въвеждането на фантастичното в родната ни литература с един замах пренася дълговечната традиция. Ознаменувано както с бестселърен професионализъм, така и с ерудитство и естетическа езотерика, то дава скъпоценни качества и утешава комплексите ни за изостаналост, като поставя българската литература на равна нога с онова, което се прокрадва като тенденция в престижните американска, руска или френска ли-

още по-дълбок сън от този, в който са били току-що пробудени“. Густав Майринк, „Голем“.

тература. Конструирването на фантастично-утопичен разказ въвежда интертекста на световни образци в паметта на българската литература, а сюжетиката бива очертана върху ясно разпознаваеми и универсални тематични ядра: сънят, двойникът, библиотеката. Наред с това, фантастиката в романите спасява тяхното политическо качество, застава им длъжността да са алтернативата, която литературата е призована да бъде, а именно да изиграва ролята на нереалното и социално ненужното. Тя предлага утопични и въображаеми светове – единственото противодействие и противоотрова срещу благочинното поведение на засипващото ни множество, – а не самонадеяно присмиване. Тази литература „действа“ като се наема със стилистичното преобразяване на езика, с което навярно се обрича на маргинализиране от масовата публика, колкото и да се надява на тиражи.

Библиография

- Арендт 1997:** Арендт, Х. Човешката ситуация. Прев. К. Янакиев. София: Критика и хуманизъм, 1997.
- Борхес 1989:** Борхес, Х. А. Вавилонската библиотека. Мюнхен, разкази, есета. София: Народна култура, 1989.
- Влашки 2014:** Влашки, М. Романология ли? Пловдив: Хермес, 2014.
- Гласовете... 2018:** Гласовете на българския диаболизъм. София: Парадигма, 2018.
- Полеганов 2019:** Полеганов, Вл. Интервю. Хост/Гост. Сборище на трубадури
<https://trubadurs.com/podcast/host-gost-vladimir-polegano-v/?fbclid=IwAR0rmm25wZv1FAQ44ZoFoeGSDnWhyBeHowept4BYna2oBRLhH5DWE1lhpOA> (15 април 2019)

Санарев 1990: Санарев, О. Фантастиката като литература. София: Просвета, 1990.

Чолаков 2018: Чолаков, Я. Кратък обзор на най-новата българска фантастика – тенденции и развитие. – Фантастика, 2018, с. 292 – 299.